

І. Циганок, канд. філол. наук, доц.

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ МОТИВУ ДОЛІ У ПОЕЗІЯХ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті описуються типи вербальних виявів однієї з домінантних контекстем доля у віршовому мовленні Т. Шевченка.

Ключові слова: контекстема, доля, вербальні вияви.

В статье описываются типы вербальных выражений одной из доминантных контекстем судьба в стихотворной речи Т. Шевченко.

Ключевые слова: контекстема, судьба, вербальные выражения.

The author describes types of verbal expression one of the dominant contextem fate in T. Shevchenko lyrical verses.

Key words: contextem, fate, and verbal expression.

Особистість Т. Шевченка завжди привертала увагу дослідників. Різноманітне вивчення окремих сторін творчості видатного українського поета ще на початку ХХ ст. стало основою і дало поштовх розвитку шевченкознавства, а згодом і лінгвошевченкознавства.

Серед праць останнього десятиріччя, присвячених поетичній творчості Т. Шевченка, зокрема її ключовим концептам, привертають нашу увагу мовознавчі [2] та літературознавчі [3; 4] дослідження.

Мета пропонованої статті – описати найбільш виразні типи вербальних виявів однієї з домінантних контекстем *доля* у віршовому мовленні Т. Шевченка.

За визначенням В. Жайворонка, "доля – у дохристиянських віруваннях – очевидно, божество-неминучість, божество-фатум... неминучість долі – це світова віра; за народним повір'ям, кожен має свою долю (талан). ... Доля призначена людині Богом; вона з'являється зіркою в небі при народженні... її визначають 12 ангелів-судців з веління Господа... зі смертю спадає з неба додолу; пізніше Доля поділилася на добру і злу – долю і недолю; кожному від колиски визначено, що неодмінно має статися..." [1, 192–193].

Є. Нахлік підкреслює, що специфічною ознакою романтичного світосприймання є відчуття й визнання таємничого зв'язку людської долі з трансцендентною сферою. На думку дослідника, Шевченкова творчість у цьому плані особливо багата й показова – її важливу частину складає авторський діалог з власною долею. Однак помітні також різні вияви естетизації цього поняття [3].

За підрахунками літературознавця, "семантика поняття Доля у Шевченковій поезії визначається головню словом "доля", яке вжито в українських текстах 192 рази (у варіантах творів 76)... Талан – 18 разів, у варіантах – 8..." [3, 163].

При зіставленні остаточного і попереднього варіантів деяких поетичних творів Т. Шевченка помітно, що він здійснював певні заміни у слововживанні цієї контексти. Порівняймо:

Первісні варіанти в автографі	Остаточний варіант
"Три літа" № 74 (основний текст)	
с. 15–16.	

27 Доле моя, моя доле [5, 481]	27 Доле моя, доле [5, 255]
--------------------------------	----------------------------

Так, у 27 рядку поезії "У неділю не гуляла" автор в остаточному варіанті уникає словесного повтору займенникової словоформи *моя*.

Порівнюючи 28–30 рядки з поезії "Муза" у різних варіантах, виявляємо цілеспрямовану заміну асоціативно-образної патетичної номінації музи *мій херувим, золотокрилий серафим!* на народнописанне *моя ти доле молодая!*

Варіанти автографа	Остаточний варіант
--------------------	--------------------

у щоденнику Шевченка

(ІЛ, Ф1, № 104, запис

від 9 лютого 1858 р.)

28 Витай ти, мій херувим,	28 Моя порадонько святая!
---------------------------	---------------------------

29 Золотокрилий серафим	29 Моя ти доле молодая!
-------------------------	-------------------------

30 Не [покидай мене] [6, 403]	30 Не покидай мене... [6, 233]
-------------------------------	--------------------------------

Завдяки таким звертанням до музи в остаточному варіанті поетом досягнуто абсолютної інтимізації оповіді.

У мовотворчості Т. Шевченка номен *доля* – багатозначний, синонімічно вживаний до лексеми *талан*. Наприклад: "...От і *талан*, от і *доля*, і не одині...!" [5, 313]; "А що за дівчина була, Так так що краля! І невбога, Та *талану* Господь не дав... – А, може, й дав, та хтось украв, І одурив святого Бога" [6, 190]; "Постривай лиш: може, брате, на чужому полі *Талану* того попросиш Та тієї *долі*" [6, 105].

Абсолютна синонімізація номенів *доля/талан* у висловленнях такого типу досягається завдяки паралелізму. Саме через слововжиток у паралельному контексті Шевченкові вдалося синонімізувати з контекстом *доля* й інші номени, наприклад: *весна* – "Не жди *весни* – *святої долі*! Вона не зійде вже ніколи!" [6, 295]; *муза* – "...Моя ти *доля* молодая! Не покидай мене вночі" [6, 233]; *воля* – "*Доле! Доле!* Моя ти співана *воле!*" [6, 92]; "Оженився на *вольній волі, на козацькій долі*..." [5, 261]; *щастя* – "Та не вміла на сім світі *щастя-долі* дати" [5, 32]; епітетне словосполучення *чорні брови* – "Одна його *доля* – *чорні бровенята*" [5, 41]; прикладку *стеблина-билина* – "Один я на світі без роду. І *доля* – *Стеблина-билина* на чужому полі" [5, 93] та ін.

Романтичне начало простежується у вживанні поетом паралелізму, на основі якого утворено зразки метафоричних перетворень контекстами *доля* і займенникових словоформ *того, мене* у такому контексті з поезії "Мар'яна-черниця": "Вітер в гаї нагинає лозу і тополю, Лама дуба, котить полем перекотиполе, так і *доля: того лама, того нагинає; Мене котить, а де спинить* і сама не знає – У якому краї мене заховають" [5, 153].

Т. Шевченко широко використав народні епітети як з позитивним забарвленням, наприклад: "І пошли їм *добру долю* Од віка й до віка" [5, 346]; "Хто ж пошле нам спасеніє, Верне *добру долю*" [5, 343]; "Чи є ж таки на сім світі *Слухняная доля?*" [5, 23]; "Не жди весни – *святої долі!*" [6, 295]; так і з негативним: "*Доле моя, доле! Доле моя нещаслива!*" [5, 143]; "Чому мені *злої долі*, Чом віку не збавиш?" [5, 310]; "Тепер же *злої тії долі* Як Бога ждати довелось" [5, 393]; "Доле, де ти? Доле, де ти? Нема ніякої; Коли доброї жаль, Боже, То дай *злої, злої!*" [5, 349]; "...О Доле! *Лукавая доле!*" [6, 23]; "*Лихая доленька моя...*" [5, 69].

Однак фольклорні епітети, метафорично переосмислені поетом, свідчать про індивідуально-авторське світосприйняття або *злої, ледачої, або непередбачуваної долі* – персоніфікованої істоти. Для такого зображення Т. Шевченко обрав семантичний тип метафори "неживому-живе", віддаючи перевагу дієслівним утворенням, як-от: "...*Злая ж доля* Колючим терном *провела. Згнуцалася* над красою! О *доленько!*" [6, 251]; "В того *доля ходить полем, колоски збирає; А моя* десь *ледащиця, За морем блукає*" [5, 15].

Лейтмотив *доля* завдяки абстрактному значенню та поєднанню з егоцентричними займенниками (таким чином і створюються егоцентричні контексти) семантично позначає значно ширші за змістом мікротеми, наприклад, у поемі "Варнак": "Молитись Богу Та за ралом спотикатись. А більше нічого не повинен знать невольник. *Така його доля*" [6, 69]; у поезії "Полюбилася я...": "І московкою я, Одиною я Старіюся в чужій хаті – *Така доля моя*" [6, 118]; у поемі "Неофіти": "...А я... *такая доленька моя!* Сиджу собі та все дивлюся На хрест високий із тюрми" [6, 218]; "Плачте, діти козацькі, – *Така ваша доля*" [5, 64].

Номен *доля* традиційно вживається як народнопісенне звертання до коханої, а у мовотворчості Т. Шевченка ще й дорогої або шанованої людини, відповідно порівняймо: "Щоб *Степан той, тая доля* їй хоча приснилась!..." [5, 283]; "Серце моє! *Доле моя! Розкрий карі очі*" [5, 168]; "А я зрадів би, моє диво! *Моя ти доле чорнобрива!*" [6, 94]; "Доле моя! Серце моє! Оксано, Оксано!" [5, 118]; "Мамо моя!.. *доле моя! Боже милий, Боже!...*" [5, 53]; "І думу вольную... О *доле! Пророче наш! Моя ти доне! Твоєю думу назову*" [6, 238]; "Мій братіку! *Моя ти доле!*" [6, 245].

Як свідчать приклади, Шевченкові тексти пов'язані з ідеєю *долі* в її метафоричному розумінні. За спостереженнями Є. Нахліка, "поет не тільки проартикулював це поняття в різних модифікаціях, а й провадив текстуральний – прямий чи образно закодований – діалог із власною долею як трансцендентно зумовленим феноменом" [3, 183–184].

Рядки з поєми "Сліпий" про *долю* сприймаються як філософське узагальнення, а завдяки займенниковим вказівним словоформам *отака-то тая* у метафоричному контексті автором досягнуто інтимізації оповіді: "*Отака-то тая* *доля*, Хоч і не шукайте, Кого любить, сама найде, У колисці найде" [5, 274].

У згаданій поемі знаходимо цілісне змалювання естетичних поглядів Т. Шевченка, зокрема, думки про долю. Егоцентричний контекст з узагальненим змістом можна сприймати стосовно кожної людини і людства в цілому, як-от: *"Той блукає за морями... Шука долі, не находить – немає, немає! Мов умерла. Інший рветься з усієї сили за долею; от-от догнав і – бебех в могилу! А в третього, як у старця, ні хати, ні поля, тільки торба, а з торбини виглядає доля – Як дитинка; а він її лає, прокликає і жидові заставляє. Ні, не покидає. Як реп'ях той, учепиться за латані поли Та й збирає колосочки на чужому полі, А там снопи... а там скирти, А там... у палатах Сидить собі наш сирота"* [5, 274].

Цей приклад є зразком розгорнутої метафори, де в метафоричний контекст уведено ще й порівняння: *...долі... немає... Мов умерла... Виглядає доля – Як дитинка; доля ... Як реп'ях той, учепиться.*

У поезіях Т. Шевченка метафора-порівняння (розгорнута метафора) найчастіше виражена формулою *звертання + звертання у вигляді порівняння з присвійними займенниками*, що надає висловленню відтінку інтимності, а також позитивного конотативного забарвлення, наприклад: *"О доле! Доленько моя! О Боже мій! О мій єдиний!"* [6, 69]; чи негативного жалісливого, як-от: *"Доле моя, доле, Чом ти не така, як інша чужая?"* [5, 255].

Мрії поета про власну долю в контексті його біографії зображено завдяки метафорі-символу в таких поезіях, як *"Доля"*, *"Чи не покинуть нам, небого..."* та ін. Свої метафоричні образи, зокрема й долі, автор подає у розвитку, в кожному контексті додає нових конотативних відтінків. Символами у поета стають такі слова соціального і експресивно-емоційного змісту, як контекстема *доля* з однойменної поезії: *"Ти не лукавила зо мною Ти другом, братом і сестрою Сіромі стала. Ти взяла Мене, маленького, за руку І в школу хлопця одвела До п'яного дядя в науку... Ми не лукавили з тобою, Ми просто йшли; у нас нема Зерна неправди за собою. Ходімо ж доленько моя! Мій друже вбогий, нелукавий"* [6, 283].

У цьому макроконтексті образ долі сформовано на основі сукупності таких асоціатів з позитивною семантикою, як *друг, брат, сестра, мій друже вбогий, нелукавий*. Цей ряд можна доповнити, прочитавши поезію *"Чи не покинуть нам, небого..."*, де поет називає свою долю *небога, моя сусідонько убога*, вживаючи слова з відтінком фамільярності, а також нейтральне *моя доле* та позитивно марковані словосполучки *друже мій, моя зоре, моя сестро, дружино святая, о мій сопутниче святий*. Витлумачуючи символ, читач ніби вступає у внутрішній діалог, прагне розкрити зміст тропа. Багатоплановість структури символу призводить до подальшої символічної аналогії, до вживання нових символічних форм у мовотворчості поета. Так, з

номеном доля асоціюється образ хати. "Нова хата" для поета – це не та хатина край села, де його мати повивала, і повиваючи співала, свою нудьгу переливала в свою дитину". Нова хата – це символ нового життя, "де буде син і буде мати і будуть люде на землі" [6, 347]. У поезії "Чи не покинуть нам, небого" постає ще одне значення до слова хата – могила: "...На той світ, друже мій, до Бога, Почимчикуєм спочивать. Втомилися і підтопались, І розуму таки набрались, То й буде з нас! Ходімо спать, Ходімо в хату спочивать... Весела хата, щоб ти знала!.." [6, 308].

Міркування поета про долю переплітається у його ідіолекті з думою про славу і правду: "Ходімо ж, доленько моя! Мій друже вбогий, нелукавий! Ходімо дальше, дальше слава, А слава – заповідь моя" [6, 283]; "Благослови мене, друже, Славою святою" [6, 308].

Характерною ознакою символічних образів є те, що в їхній семантичній структурі простежується нашарування на об'єкто-мовні конкретно-побутові значення індивідуально-авторських смислів, у результаті чого вони набувають образного підтекстового значення, стають семантично багатомірними. Вони характеризуються смисловою узагальненістю, системно-образними відношеннями у художньому творі, а завдяки текстовим ремінісценціям сприймаються інтертекстуально, наприклад, як ключові лексеми *заповіт* і *заповідь*, *слово*, *Україна*, *воля* та ін.

Отже, доля як одна з домінантних контекстом, характерних для мовотворчості Т. Шевченка репрезентована такими вербальними тропейними засобами, як епітети, порівняння, метафори, розгорнуті метафори, метафори-символи. Семантика цього слова-образу об'ємна; його вжито зі значеннями фатум, талант, звертання до коханої чи шанованої людини, щастя, весна і т. ін. Лейтмотив доля втягує у своє семантичне поле інші ключові для ідіостилю чи ідіолекту поета концепти, системи яких необхідно ще досліджувати.

1. Жайворонек В. В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. – К., 2006.
2. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. – К., 2006.
3. Нахлік Є. Доля // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К., 2008.
4. Нахлік Є. Міфологема долі у творчості Т. Шевченка // Дивослово. – 2009. – № 6–7.
5. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 10 т. – Т. 1. – К., 1951.
6. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 12 т. – Т. 2. – К., 1990.